

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ЧАШАТА ОТ ПРЕСЛАВ

<http://www.museum.nbu.bg>

Оксана Минаева

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СВЕДЕНИЯ ЗА НАМИРАНЕТО Й

През юни 1963 г. в околностите на съвременния град Преслав, където се е намирала и средновековната столица на Първото българско царство, е открита сребърна чаша. Подробни сведения за намирането на чашата черпим от първата публикация посветена на чашата от авторът, който е направил и разкопките последвали случайното разкритие на находката. /ТОТЕВ, Т. 1964/ Това е станало при копаене на гроб в днешните гробища на град Преслав, намиращи се на североизточния край на града. На около стотина метра от северния им край минава външната крепостна стена на старата столица Преслав. На запад от гробищата има черен път, който води от северната порта на вътрешната крепост на старата столица до днешния музей и до град Преслав. Като се изключи сондажът на В. Мавродинова, до външната крепостна стена не са правени системни разкопки. Т. Тотев, тогавашен ръководител на обекта Преслав прави през 1963 г. няколко дневни разкопки на самото място на намиране на чашата. Според него, той открива един от некрополите на старата столица Преслав през IX-X век.

Гробът, в който е била намерена чашата, е бил напълно разрушен от копачите. Изкопът, направен от Т.Тотев успоредно на новия гроб откъм север и изток на 0,30 м. от него и дълбочина 1,25 м. разкрива североизточния ъгъл на постлания с големи тухли стар гроб. На седемте тухли, вдигнати от първоначалните изкопвачи, както и на двете намерени от Т.Тотев *in situ* има направени знаци преди изпичането. Върху 4 от тях има известният знак **IYI** и на една **E**. Трябва да отбележим че този знак **IYI** се определя като един от най-разпространените рунни знаци през езическия период и се свързва с прабългарската култура. Неговото значение не е ясно, но повечето изследователи го тълкуват или като

знак на езическия прабългарски бог Тангра или като родов знак на династията Дуло и първите прабългарски ханове, от които произхожда и Кубрат. /БЕШЕВЛИЕВ, В./ Археологическата картина се затруднява от факта, че тези прабългарски тухли със знаци са употребени за един гроб с ориентация според християнски погребален обряд, поради което съвпадение е разрушен и почти целия стар гроб. Костите на скелета са били раздробени при копаенето и са били изхвърлени от гробарите. Металически пластинки от обковки и 3 гвоздеа говорят, че погребания е бил положен в дървен ковчег. В изкопа са били намерени фрагменти от глинени съдове от ранносредновековна керамика, която познаваме от Преслав, Калугерица, Цар Крум, Плиска, Мадара /всички тези селища се свързват с езическата прабългарска култура/. Според копачите чашата е била намерена в долната част на източната половина на гроба. Може би тя е била прикачена към колана на притежателя, предполага Т.Тотев. Знаем, че този начин на носене на чашата, наред с другите принадлежности е характерен военния бит и за степните народи. В публикацията няма снимка на проведените разкопки след намирането на чашата, затова се уповаваме на малкото, но точни подробности около появата на чашата, предоставени ни от Т.Тотев.

НАДПИСЪТ НА ДЪНОТО НА ЧАШАТА

Върху плоското външно дъно на чашата е поместен в шест реда надпис на гръцки

език, гравирен с триъгълен инструмент. Надписът се състои от 7 думи, поместени в 6 реда, които се разпределят както следва.

две в първия ред	Господи помагай
една с кръст	
пред нея във втория ред	+ Сивин
една в третия	жупан
две в четвъртия	велик в
една в петия	Бълга-
и шестия ред	рия

От надписа става ясно, че чашата е била лично притежание на Сивин, който е бил велик жупан. За самата титла жупан има доста спорове. Като цяло тя се смята за характерна за славянските вождове на жупа или род. Но тя се среща и един от т. нар. прабългарски надписи, който обаче, за разлика от написаните в повечето случаи надписи на гръцки език, е единственият, изцяло запазен надпис на прабългарския език, изписан с гръцки букви. Надписът е намерен в Преслав. /BESEVLIEV, V.1963, N 60, p.288./ В надписите от съкровището от Над сент Миклош също има надпис, споменаващ тази титла зооран. Това е върху тас 29, където с гръцки букви е изписан на тюркски текст, заобикалящ централния медалион. Според тюрколозите надписът гласи следното "Боила Зоопан направи този тас, Бутаул Зоопан го закачи за пиене." Тук няма да се спирам на споровете около четенето на надписа и неговата датировка. Като цяло той се свързва с древнотюркския език и най-общо може да се датира VIII-X век. /Битературата за съкровището е огромна, тук цитираме само по-важната/

Надписът поставя редица проблеми относно датировката пред изследователя. Т. Тотев правилно отбелязва че първият ред със старохристиянската формула "господи помагай" е направен по различен начин от останалите букви. Самият ред е сякаш вмъкнат в разстоянието от ръба на чашата и вторият ред, който е на еднакво разстояние от ръба на дъното както последния ред. Освен това самите букви са лошо изписани и се различават от останалите букви на надписа. Според Т.Тотев, тази формула е добавена по-късно, след изписването на първоначалния надписа "+Сивин велик жупан на България." Имайки пред вид характерните граматически особености на гръцките думи и християнският знак кръстът и християнската формула Т. Тотев отнася надписа след приемането на християнството в 865 г. в България и по-точно в X век. Същевременно обаче, той плахо отбелязва, че е възможно надписът без християнската формула "господи помагай" да е правен по-рано. Трябва да се отбележи, че независимо от християнският кръст в началото на надписа, той наистина би могъл да бъде направен и по-рано от официалното приемане на християнството в България, тъй като повечето от прабългарските езически надписи имат същия знак в началото си, макар, че са някои от тях са правени от времето на най-големите гонители на християните езическите владетели Омуртаг и Маламир. Името на притежателя Савин или Сивин също се свързва с прабългарската култура. Ние го познаваме в грещизирания му вариант Savinos от „Именника на прабългарските ханове”. /RUNCIMAN, S. , /

В заключение относно проблемите с надписа може да се каже, че той не ни дава точната датировка на чашата, независимо, че е използвана християнска заклинателна формула и е написан на гръцки език, което предполага появата му в българска среда сред официалното приемане на християнството в България в 865 г. редица други данни като предполагаемия начин на намиране на чашата, закачен на колана, самото име на

притежателя и неговата титла, както и сходството на надписа с редица надписи от т.нар. протобългарски надписи от езическата традиция на българската култура, дават основание да се предположи, че надписът може да е бил поставен на чашата и преди 865 г., т.е. към средата на IX век, а християнската формула да е била добавена допълнително, най-вероятно след 865 г.

ОПИСАНИЕ НА ФОРМАТА И УКРАСАТА НА ЧАШАТА

Формата на чашата представлява пресечен обърнат конус със малко столче. Дръжката е допълнително запоена и представлява пръстен отгоре с пластинка служещ като хватка за палеца.

Украсата е разделена на 3 фриза с различен растителен орнамент. Средният фриз е най-широк. Най-долният краен пояс е зает от един мотив, навлязъл в литературата като "копиевидни листа". В основата си той вероятно е имал акантовите листа, които дотолкова са стилизирани, че почти са загубили формата си. Този мотив се среща в преславската архитектурна декорация и в Мадарски коланен накит 2, обаче неговата форма е малко по-различна и не предполага пряко заемане и директно сходство.

Средният пояс е запълнен с вълнист повлек. От двете страни на виещо се дебело стъбло излизат клонки, редуващи се и извиващи се наляво и надясно. Завитъците на ластарите завършват или с трилистно листо и трилистна палмета или с петлистна палмета. Особеното при петлистната палмета е че тя сякаш е съставена от две части - в долната си част основата е от две разтворени листа, от които излизат един централен и два странични листа. Макар, че Т. Тотев посочва много примери от Преславската керамика и архитектурна декорация като паралели на този мотив, сходството е твърде общо./ТОТЕВ, Т. 1964/ Единствен по-близък паралел е публикуваната от Ст. Станилов гарнитура за конска амуниция, намерена в Преслав, за която ще стане въпрос по-късно. /СТАНИЛОВ, СТ./

Горният пояс представя мотива "падаща вълна", който се състои от симетрично редуване на вейки и палмети спрямо оста на симетрия. Няма паралели сред българските паметници от ранното средновековие.

СРАВНЕНИЕ НА ФОРМАТА НА ЧАШАТА ОТ ПРЕСЛАВ

Единствен и най-близък паралел на чашата от Сивин е намерената чаша от Дюне на о-в Готланд. Разликата е в размерите на чашата, теглото, Преславската е с по-малко тегло и в орнаменталния мотив на пръстена. Но нека отново се обърнем към привличаните за сравнения съдове и разгледаме техните форми.

Такъв тип ръкохватка от пръстен с плочка за палеца се среща по съдове от ранносредновековния период в Средна Азия и сред тюркските метални кани и съдове. /MARSCHAK, B.I./ Може би от най-ранните представители на този тип дръжка са съдове от съкровището от Малая Перещепина, датирано или средата на VII или края на VII-началото на VIII век. /WERNER, J./ Но сред тях не се среща преобърнатата конусовидна форма, такава каквато виждаме върху чашите от Преслав и Готланд.

От една страна близка но не и подобна форма имат един тип чаши от Средноазиатското метално производство, които притежават сферична форма. Пример за такава чаша е посочената от В.П.Даркевич като сравнение с Преславската чаша от Плеханова, бивша Пермска Губерния. /ДАРКЕВИЧ, В.П. 1976, С.174, Табл. 57, 1-3./

Подобна сферична форма има и чашата от Земплин - Чехословакия, която произхожда от гроба на унгарски вожд от X-XI век.

От друга страна конусовидна форма имат редица чаши, произведени в Средна Азия и определяни като произведения на согдийската металопластика. /МАРШАК, Б.И. 1971., T12, T25, T40, T44, T45, и др./ Но както добре се вижда от сребърната чаша от Вихарева, окръг Киров и още една определена от автора Б. И. Маршак като принадлежаща на Салтово-Маяцката култура /MARSCHAK, B.I. 1986, Pl. 77/78 and Pl. 91/92/ стените на чашата са извити конкавно, като чашата е по-широка при устието на съда. Съвсем сходна форма виждаме в китайската металопластика от периода Тан. Тук взимаме за пример две такива чаши. Първата е от Художествения музей в Сиатъл и се датира в началото на 8 век./GYLLENSVARD, B. 1967, P. 227 and Pl. 9b/ и една от колекцията на сем. Линг. /KELLEY, W. CL. 1984, p.63/ и се датира края на 7 и началото на 8 век. Византийски вариант на тази форма виждаме в една чаша публикувана от А.Банк и определена като произхождаща от XII век. /БАНК, А. М., 1978, рис. 29/

Към тези сравнения на чашата от Преслав и Готланд със сферични от една страна чаши и от друга с конкавно конусовидна форма, според мен трябва да се прибави и още един вид форма на чашите, която сякаш е между двете форми. Примери за метални чаши с такава форма са много малко. В.П. Даркевич публикува такава чаша, определяна като произведение на Саманидската металопластика от XII в. и произхождаща от Иран./ДАРКЕВИЧ, В.П. 1976/ Тя има същата пръстеновидна с плочка ръкохватка и конусовидно в устието и тялото форма, която обаче при съединяването със столчето на дъното на чашата има сферична форма. Макар и от доста отдалечен от епохата на пост-сасанидските съдове и тюркските съдове от Средна Азия, чашата наподобява по-стари образци. Такива образци са явно запазени и в керамичното производство на Средна Азия. /ТАШХОДЖАЕВ/ Именно подобна форма е разпространена и сред българските примери на ранносредновековна керамика, дадени още от първия изследовател на чашата на Сивин Т.Тотев, където той посочва керамичен фрагмент на дръжка с плочка от варна. /ТОТЕВ, Т. 1964/ Една чаша от бяла глина, покрита със зелена глеч е намерена в Преслав и се датира от X век. Висока е 7p5 см. и диаметърът на устието ѝ е 9,5 см, диаметърът на столчето 5, 5 см. /Съхранява се в музея в Преслав/ /ВАКЛИНОВА, М. 1983, Pl. 25/ Ст. Станилов в статията си посветета на чашата на Сивин също се присъединява към Т. Тотев в този пункт, където като най-близки сравнения на формата на чашата се посочват примерите от българската и византийската средновековна керамика. Явна е приликата на формата между металния съд и керамичните съдове, но това не може да послужи като едно от главните доказателства за привличането на чашата на сивин към произведенията на металопластиката от византийския кръг, защото както посочихме подобна форма е много разпространена и в керамиката на Средна Азия.

СРАВНЕНИЯ НА УКРАСАТА НА ЧАШАТА НА СИВИН

Долният фриз според двамата единствени изследователи на чашата на Сивин представлява акантизирана палмета и има античен произход. Т. Тотев посочва както византийските паралели на този мотив в стеатитовата пластика /WEIZMANN, K./, така и ислямските паралели в архитектурната украса /CRESWELL, A. 1932, vol.1q 174, 177, 180/. Принос към изследването на орнаменталната украса на чашата на жупан Сивин представлява изследването на Ст.Станилов, където той посочва главно паралелите от византийската миниатюра от X век./СТАНИЛОВ, СТ./ Наистина както и следващите два

растителни мотива, те са едни от най-често срещаните в ръкописната украса на византийската книга. Обаче не бива да се забравят най-близките паралели на този мотив в металопластиката на средноазиатските пост-сасанидски тъкани/рисуноката от Creswell/, и именно там трябва да се търси първообраза на мотива, появил се върху чашата на Сивин, въпреки че съществуването на заемки от различните видове изкуства и преходите на набора от мотиви от една среда в друга е познато като явление в средновековното изкуство. Най-близък пример до мотива на долния ред на чашата на Сивин по хронология може да се приеме бордюра по гърлото на кана 2 от съкровището от Над сент Миклош, както и колан от Плиска намерен също в християнски гроб, но близък по стил и украса към по-ранни традиции на металопластиката по българските земи от езическата епоха./МИХАЙЛОВ, СТ. 1979, с.56/ /За този коланен накит може да се предположат по-ранни тенденции от 10 век и свързването му с черти от късноаварската металопластика. Вж.czallanyi/

Средният фриз представлява рповлек с ластари от които извивки излизат петолистна палмета и трилистна палмета. Като най-близки паралели на мотива на петлистната палмета е посочена византийската ръкописна традиция. /СТАНИЛОВ, СТ./ Сравненията с византийската ръкописна традиция на мотива на петлистната палмета обаче са по-скоро валидни за един друг вариант на тази палмета, който се появява във "двойно скачени" една върху друга палмети и "разпръснати палмети"./WEIZMANN, К., / Именно този вариант на палметата е по-познат в българската художествена орнаментика от IX-X век в преславската архитектурна и керамична декорация, както е посочено от Т. Тотев, и на варианта на палметите, които се появяват по архитектурната украса на църквата Фенари Иса в Константинопол от началото на X век, сочена като на-близък византийски паралел на преславския художествен кръг, а не вариантът на петолистната палмета от типа на чашата на Сивин. В случая сравненията на Т. тотев за орнаментиката на чашата на сивин с примерите от българската металопластика, керамика и архитектурна украса са твърде общи. Обаче опитът да се направят преки и по-близки аналогии на мотива в средната лента на украсата на чашата на Сивин и от Ст. Станилов са неточни, макар че се доближават повече до същността на проблема. Като най-близки примери на трактовката на палметата той дава блюдо от бившата Томска губерния, смятано от Вл. Даркевич за европейска работа с византийска характеристика на орнаменталния мотив /ДАРКЕВИЧ, В. П. 1976, Шабл. 29, 1-3/ и едно блюдо от Большая Аникова определено от Б. Маршак като изработено в началото на IX век, с по-късен куфически надпис от X век. /MARSCHAK. В.І. р. 96-98, pl. 115-118/. От една страна Ст. Станилов определя модела за такъв вид палмета като "разрошен палмето-акантов лист" и посочва средноазиатски примери, а от друга в заключенията си поддържа тезата, че самият орнаментален мотив следва византийските образци. Следвайки пътя на разсъждение на Ст.Станилов, но в друга насока и имайки пред вид и други примери, ние стигнахме до други виждания по този въпрос.

Досега на мотива на петолистната палмета от украсата на средния пояс на чашата на Сивин е обръщано внимание главно като изхождащ от т.нар. персийска палмета или пък като варианти на палметизиран акантизиран лист, които виждаме в Сасанидската и пост-Сасанидската металопластика, в късносасанидската архитектура и др. примери под такова източно влияние във византийското и ислямското изкуство. Един малко по-друг поглед към основата и първоизточника на мотива може да ни даде още едно възможно тълкуване на произхода на украсата на мотива. При разглеждането на образци от късносасанидската и средноазиатската металопластика може да се види, че в най-опростения си вариант тази т. нар. петолистна палмета би могла да наподобява един цвят на лотус, който не е силно

разцъфнал. В танските примери на сребърни съдове този мотив се развива докрай в няколко различни варианта на лотусова пъпка и разрошен разцъфнал лотусов цвят. Т.е. палметният и другият мотив на повлека в средния пояс на чашата на сивин, както ще посочим по-долур имат по-близки паралели в средноазиатската и танската металопластика, отколкото във византийската металопластика и книжна украса, които всъщност се набиват на пръв поглед..

Другият мотив от повлека може да се определи от една страна като разцепен лист или трилистна палмета, както правилно отбелязва Ст. Станилов, той няма преки аналогии в българските произведения от IX-X век. най-ясно обаче той е характеризирани от Б. Маршак, описан като "загърнат" лист. /МАРШАКЛ Б.И. 1971р с. 66./ Там той посочва китайските варианти на този лист, който заедно с феникса се появяват на чашата от о.в Готланд, но изтъква че "загърнатия" лист става един от най-любимите орнаменти във византийската изкуство и то именно в украсата на ръкописната книга. Но според мен, във византийския метал "загърнатият лист" като мотив през IX-X век е по-слабо познат и се появява именно под китайско и средноазиатско влияние.

Горният орнаментален мотив на повлека има най-явни типологически сходства с византийската традиция и примери. независимо от античния, късноантичния и византийския си произход, той е толкова широко разпространен като тип и в ислямското изкуство и в изкуството на танския период в Китай и в средноазиатската металопластика, разглеждани тук като възможни най-близки кръгове, че е трудно да се докажат и покажат неговите най-близки паралели в конкретния случай.

СТИЛОВА АТРИБУЦИЯ И ДАТИРОВКА

Според Т. Тотев чашата на Сивин е произведение на българската металопластика от края на IX или по-скоро от X век.

Според Ст. Станилов чашата на Сивин стои в страни от Преславската култура. Според него чашата принадлежи към византийския художествен кръг, макар, че той отбелязва наличието на тански елементи в най-близкия паралел на чашата на Сивин - тази от Готланд. Според него чашата на Сивин може да е направена в Константинопол или да е изпълнена по византийски образец в едно от ателиетата на Преслав. Като произведение на това ателие той посочва и апликациите към сребърна конска сбруя, намерени в Преслав. Без да се занимавам подробно с този въпрос, трябва да се посочи, че тези апликации имат най-близки паралели в Средноазиатската художествена металопластика и културен кръг-стенописите от Пенджикент и др. Датировката на чашата според него е също IX-X век, с предпочитание към X век.

Според В.П. Даркевич и Б. Маршак, чашата на Сивин също принадлежи към византийския художествен кръг, макар че отчитат Танските елементи в най-близкия паралел на чашата на Сивин - чашата от Готланд. Те не се изказват за датировката на чашата.

Имайки пред вид данните от надписа за прабългарската принадлежност на името и титлата на Сивин, както и най-близките паралели на типа форма и украса в пост-сасанидския метал от Средна Азия и танския метал от 618-907, сме склонни да преместим датата на направа на чашата по-рано от X век - в средата или втората половина на IX век. Относно стиловата атрибуция на чашата смятаме, че тя няма сходни паралели в собствено Преславското изкуство от IX-X век, а с някои други тенденции, които се забелязват в произведения като съкровището от Над сент

Миклош, колана от Плиска и посочената от Ст. Станилов сребърна гарнитура за конска сбруя. Всички те носят не черти на византийското художествено влияние, а по-скоро ехото на средноазиатската традиция и до някаква степен се вписват в цялостния поток на циркулацията и обмена на художествени произведения, отговарящи на търсенето на даден вкус.

Какви предположения могат да се направят следвайки хода на разсъжденията за украсата на чашата на Сивин от Преслав и за чашата от о-в Готланд?

Най-напред за формата на чашите. Опитаме се да покажем, че тя е междинна форма между конусовидната конкавна форма, известна от средноазиатските съдове от VIII-X век и китайските съдове от тански период VII-X век и тази на сферичната форма, известна също от примери от средноазиатски произход. Единствената византийска метална чаша с подобна украса е по-скоро с форма от първия вид. Т.е. първообразът на формата трябва да се търси по-скоро в средноазиатските съдове, а не във византийските съдове.

Украсата на чашата на Сивин, както и тази от о-в Готланд по тричастното си членене прилича на някои от примерите на средноазиатската метало пластика и най-вече на танските съдове. Мотивите на самата украса на чашата на Сивин, макар че са познати и във византийската метало пластика и книжна илюстрация имат по-близки аналози в Средноазиатската метало пластика и танската метало пластика - напр. загърнатият лист на повлека от средния пояс на чашата и загръщането на краищата на листата в мотива на плочката на дръжката. Мотивът на средния пояс в чашата от Готланд определено насочва към китайските първообрази, подкрепено и от техниката на изработване - изчукано сребро в техника репусе с позлата.

Мястото на направа е по-скоро средноазиатската среда, където могат да се съчетаят от една страна късноантичните традиции запазени чрез пост-сасанидската метало пластика и танските инспирации в третирането на мотивите и техниката. /RAWSON, 1982./ Това мнение се различава от изказаното от А. Грабар мнение за византийския произход на чашата от о-в Готланд, която според него е направена в Константинопол под влияние на източни образци. Фактът, че и двете произведения са направени от сребро, ни насочват отново към Средна Азия, където производството на сребро в долината на Зерафшан, под ръководството на согдийските владетели със столици в Самарканд, Варакша и Пенджикент продължава чак до 8 век, когато те са разгромени от ислямските завоеватели и попадат под тяхно господство. Обаче след известно прекъсване мините продължават да се използват и производството нараства особено през втората половина на 9 век. /DUNLOP, 1957 ALLAN, 1979, 13-15/ Там става и своеобразно пренасяне на форми от керамиката в метала и обратно. Пример за това е и чашата с пръстеновидна дръжка от Самарканд /по Ташходжаев/. Това съответства на промяната на пътя на търговските стоки от кавказ /характерен за търговията с Абасидския халифат и Ирак през IX век/ и изместването му по на изток, което е повлияно от разработването на мините на Панджир във втората половина на 9 век. Пътищата следват главните центрове - от Кварезъм или Хорезъм, през хазарската столица Итил на Волга и столицата на Волжска България, откъдето саманидите са купували кожи и роби. /ARNE, 1914, 14-17/ Упадъкът на търговията във втората половина на X век се дължи на падането на хазарската държава, западането на саманидската власт и загубването на мините в Панджир през 975 г. /LIEBER. 1981, 24/ През 11 и 12 век производството запада и се сменя посоката на влизане на предмети на Север.

За съжаление не познавам нито цялостното находка от Готланд от 14 век, нито пък

литературата за руническите надписи на чашата от Дуне. Но имайки пред вид по-стария и паралел от Преслав от средата на 9 век и другите сведения за производството и пътя на ислямски монети и предмети към Скандинавия, се осмелявам да преложа по-ранна дата от XI век.